

38 l'onn 1814 da far in culp da stadi inutil a Chiavenna.¹² Las tractativas al Congress da Vienna n'han quella giada betg mussà ina strategia unitara: ina quarta lia u in agen chantun? Uschia è la Valtellina crudada l'onn 1815 al nov reginavel Lombardo-Venezia dominà da l'Austria ch'è vegnì attribü l'onn 1861 a l'Italia.¹³

Cun l'entrada en la Confederaziun è sa midà pauc en Grischun concernent l'economia. L'extensiun da las vias da traffic è succedida grazia a daners esters; il svilup n'è tuttina betg sa mussà.¹⁴ Pir cun la fundaziun dal stadi federal hai dà pass da centralisaziun: La Constituziun federala è vegnida approvada a la votaziun dals 20 d'avust 1848 cun 54 vuschs communalas positivias, 12 vuschs eran negativias e 3 vuschs mancavan.¹⁵ En consequenza è vegnids unificgads dazis, valutas, mesiras e pais e la cumpletaziun d'ina rait da posta naziunala è vegnida iniziada. 38.03,

► 41 Comunicaziun

La pressa grischuna sa lamentava dentant da la perdita da la suveranità da la politica exteriura, quai che vegniva rinforzà da las stentas inutilas per la construcziun d'ina viafier orientala da las Alps. Tant pli impurtantas per l'integraziun èn stadas las culturas da festa uniunisticas e naziunales che faschevan per uschè dir la punt da «Rätus» a «mamma Helvezia». Er il militar ha promovi l'assimilaziun, per exempel cun la caserna ch'è vegnida bajegiada ils onns 1880–1887 a Cuira.¹⁶ 38.07, 38.08,

► 50 Isanzas e sport, ► 37 Militar

La Constituziun federala revedida ha manà la libertad da domicil e la separaziun definitiva da stadi e baselgia. En consequenza è la Constituziun chantunala vegnida adattada ils onns 1880 e 1892/93. Sut l'ensaina da la defensiun naziunala spiertala è seguida l'onn 1938 la reconoschientscha dal rumantsch sco lingua naziunala. Adattaziuns posteriuras a las acquisiziuns dal stadi da bainstar social han pertutgà en emprima lingia las assicuranzas socialas, l'economia d'energia e la mobilitad creschenta sco er la politica da l'ambient.¹⁷

Concordats che reglavan dumondas da debits e dal dretg ereditar cun lieus federals eran gia vegnids fatgs da las Trais Lias. A partir da la fundaziun dal chantun èn els vegnids renovads ed amplifitgads cuntinudamain. Questas cunvegns da dretg reciproc sa referivan davent dal 20. tschientaner cunzunt als secturs da la furmazion u da la medischina spezialisada.¹⁸ En la planisaziun dal territori han ins bainbaud realisà che las cundiziuns dal chantun da muntogna sa differenzieschan da quellas giu la Bassa. Sin plaun interchantunal è sa constituìda per quai l'onn 1981 la Conferenza da las regenzas dals chantuns alpins ch'exista anc oz. Gia avant s'avevan unids ils chantuns da la Svizra orientala a la Conferenza da las regenzas dals chantuns da la Svizra Orientala. Cun il Vorarlberg ed il Liechtenstein aveva il Grischun tgirà contacts inten-

sivs dapi la regulaziun dal Rain alpin, quai ch'è vegnì instituzionalisà l'onn 1995 da la Cumissiuon internaziunala da las regenzas Rain alpin.¹⁹ Il Principadi dal Liechtenstein aveva s'adattà gia l'onn 1923 cun il contract davart l'uniun da dazi fermamain a las relaziuns svizras e tgirava ina «diplomazia da visita» cun il Grischun. Ils interess da las regiuns da las Alps defenda dapi l'onn 1972 la Cuminanza da lavur da las regiuns alpinas ARGE ALP.²⁰ Las ulteriuras relaziuns politicis ed economicas vegnan dirigidas da Berna. 38.04

Als lieus da cunfin grischuns existivan cooperaziuns intensivias che reglavan spezialmain l'uschenumnà pitschen traffic da cunfin. Cun quai che quai n'era betg dapertut pussaivel, è il Samignun vegnì declerà l'onn 1892 in'exclava da duana; gist uschè il Livigno l'onn 1919.²¹ Collavuraziuns regiunalas u localas hai dà e datti adina puspè. Menziunads sajan mo la staziun da la viafier retica a Tirano, l'allontanament da rument communabel tranter la vischnanca grischuna Bregaglia e Chiavenna en l'Italia u scuntradas regularas sin nivel da la regenza per coordinar ils uraris da la viafier dal Vnuost e las lingias dals autos da posta. Culturalmain sa participeschan pliras vischnancas ed instituziuns grischunas a projects interregiunals da l'Uniun europeica.²²

1 ASGR AB IV 1/1–168.
2 Bundi 2000, p. 183–197; Würgler 2013, p. 108–113.
3 Jecklin 1891; HBLS 1, p. 314–326.
4 Caderas 1959, p. 53–63 e 84–100; HBG 4, nr. 85.
5 Behr 2013.
6 Sprecher (1875) 1951, p. 128–140; Kaiser 1985, p. 11–18.
7 Bundi 1972, p. 25–56.
8 HLS: Nuntiaturs; Sprecher 1872/73, p. 343–358.
9 Hitz 2011, p. 106–146.
10 Pieth 1912; Ruf 1916 e 1917; Massera 1991. Ils 28 d'october 1797 è vegnida decretada la Confisca, v.d. la sequestraziun da tut ils bains grischuns en la Valtellina.
11 Cf. Benetti 2019, p. 49s. e 143s.
12 Jäger/Scaramellini 2001; Bauer/Frischknecht 2003, p. 126–130.
13 HLS: Veldlin; LIR: Vuclina.
14 Metz 1989, p. 279–300; Schutz 2019, p. 115–143.
15 Fegl uffizial dal chantun Grischun dals 15 da settember 1848.
16 Jäger 2000, p. 313–321; Metz 1991, p. 514s.; HLS: Militärunternehmen.
17 Jäger 2000, p. 324; Fritzsche/Romer 2000, p. 380–388.
18 CUL 4/6 fin CUL 4/10; Jenny 1963.
19 Cf. las paginas d'internet: <https://www.ork-ostschweiz.ch> e <https://www.alpenrhein.net/Organisation/Die-IRKA> [clamada si ils 1-5-2023].
20 HFL 1, p. 306–308; JHGG 2003, p. 355s.; BM 4/2022: «50 onns Cuminanza da lavur da las regiuns alpinas».
21 TG 54 (3/1995): «Enturn ils cunfins»; HLS: Samnaun u. HLS: Livigno.
22 Cf. https://www.bak-economics.com/fileadmin/documents/reports/BAK_Economics_Regionalstudie_grenzuueberschreitende_Zusammenarbeit_Italien_Schweiz_2021.pdf; <https://www.terraraetica.eu> [clamà si ils 1-5-2023].

38.07
L'emprima mesadad dal 19. tschientaner èn sa svilupadas festas d'uniun (festas da tir, da chant e da gimnastica) a festas naziunales e servivan a consolidar l'identitad naziunala.

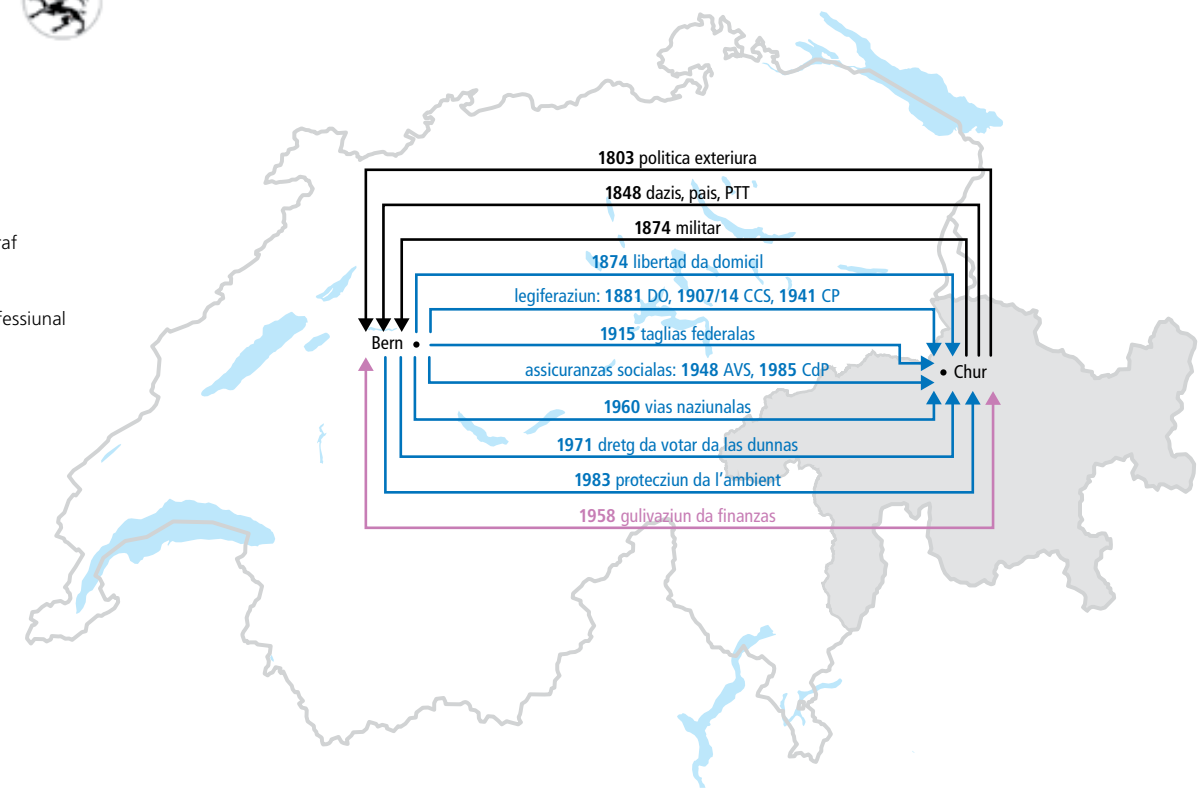

38.08
Il taler festiv en occasiun dal tir champester da l'onn 1842 a Cuira è l'ultima munaida grischuna autonoma cun ina valur da quatter vegls francs svizzers.

38.03
Effects d'integraziun e d'adattaziun, 1803–2003
Cun l'entrada en la Confederaziun ha pers il «nov» chantun competenzas impurtantas ed ha stui sa deditgar a novs champs d'incumbensas. Quellas midadas èn vegnidas integradas cun diversas adattaziuns constituziunalas.

- perdita da competenzas
 - novas incumbensas
 - equalisaziun vicendaivla
- PTT Interpresa svizra da posta, telefon e telegraf
AVS Assicuranza per vegls e survivents
AI Assicuranza d'invaliditad
LPP Lescha federala davart il provediment professiunal per vegliadetgna, survivents ed invaliditad
DO Dretg d'obligaziuns
CCS Cudesch civil svizzer
CP Cudesch penal svizzer

38.04
Collavuraziun internaziunala, interchantunala e transcunfinala, 1800–2024
Sunter l'integraziun en las structures federalas ha il Grischun fatg concordats cun auters chantuns ed è s'orientà a colliaziuns da dretg statal particularas. Sco chantun da cunfin è s'estendida la collavuraziun cun las regiuns ed ils pajais cunfinants.

